

RELIGIOONIHIRMUST VAEVATUD VAIMUVAESUS

Enn Kasak

Eesti peab ennast väga ateistlikuks maaks. Kuigi üsna paljud meist kalduvad olema spirituaalsed, ei tähenda see enamasti enda sidumist religiooniga. Kummatigi äratavad jutud usust või jumalast siiski palju laiemat tähelepanu, kui seda napi usklikkonna põhjal oodata võiks. Niipea kui keegi juhtub mittereligioossetes avalikus ruumis kasutama sõna „Jumal“, ilmutab ennast ärritunud kommenteerijate pilv, kes tõttavad „ära panema“ ja õpetavad mitmel moel, miks jumalat olemas olla ei saa.

Jätaks seekord kõrvale küsimuse jumala olemasolust ja küsiks, miks küll ajab n-ö jumalajutt mõne ateisti nii tigidaks? See on mõistetav, kui sõna võtab äärmuslik ateist, kes liigitub omamoodi fanaatikute hulka ning peab vajalikuks oma usku kuulutada. Ent sageli tunduvad häiritud olevat ka need mõõdukad ateistid ja agnostikud, keda see küsimus ei tohiks kuigi sügavalt puudutada. Meie tilluke kodukeelne kultuuriruum on tülide suhtes tundlik, koostöö ja sisukas dialoog pole meil just sagedane nähtus. Ka teaduse ja religiooni dialoog edeneb vaevaliselt, see on tugevasti kaldu teaduse poole (vt Enn Kasak (2011) „Religioosusest teaduses“ – *Akadeemia* 11, 2017-2056).

Filosoof Thomas Nagel on tabanud naelapea pihta, kui ta selgitas, mis on religioonihirm (*Viimane sõna*, Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2015, 136-139). Ta ei pea selle all silmas vaenu religioonide või usuinstitutsioonide vastu nende moraaliõpetuse või sotsiaalpoliitikate pärast. Ta ei käsitle ka küsimust religioossete uskumuste adekvaatsusest. Nagel defineerib religioonihirmu kui religiooni enese kartmist ning selgitab seda iseenda näitel: „Ma tahan, et ateism vastaks tõele [...]. Ma ei taha, et jumal olemas oleks; ma ei taha, et universum oleks säärane.“ Selline hirm sunnib tagasi lükkama kõik, milles võiks peituda kas või õrn vihje jumala olemasolule.

Religioonihirmu all kannatav teadlane või filosoof kokkub, kui arutledes nt teadvuse ja aju, vaba tahte, maailma ja vaimu, püha ja sekulaarse jmt üle, näib esile kerkivat fenomene, mis võiks viidata vaimu ja maailma vahelistele fundamentaalsetele seostele. Ta kipub koheselt välja pakkuma n-ö kirvematerialistliku seletuse, ja kui see ei näi olevat päris asjakohane, siis ta kas eitab kõnealuse fenomeni olemasolu või keeldub arutelust enne, kui ta võiks märgata, et sellised seosed ei pea ilmingimata viitama jumala olemasolule. Nagel ütleb, et „ateistidel puudub suurem alus peljata vaimu ja maailma vahelisi fundamentaalseid suhteid rohkem kui fundamentaalseid ja taandamatuid füüsikaseadusi.“ Küsimus pole selles, nagu võiks religioosne seletus olla paratamatu, ja isegi mitte selles, et see võiks olla parim. Küsimus on selles, et religioonihirm hägustab ateistlike uurijate selget mõtlemist, nad peavad tarbetuks arutlusmustreid, mida traditsiooniliselt on kasutanud teoloogia.

Füüsika on juba läbinud eufooria perioodi, mil loodeti kõik ära seletada klassikalise mehhaanika abil, kuigi jah, mõned unistavad ikka veel „kõiksuse valemist“, lootes samas vabaneda ka jumalast. Tänapäeval näib, et eufooria perioodi on nautimas sellised teadused nagu bioloogia või neurofüsioloogia. Võib-olla on see eufooria põhjendatud. Kuigi mulle pole ilmutatud, et materialism on tõene, pole mulle ilmutatud ka vastupidist, paraku polegi mulle midagi ilmutatud. Küll aga kinnitab paljude inimeste elukogemus vaimsete nähtuste olemasolu, mida on üpris raske maha salata ja kirvematerialismile taandada. Nagel ütleb, et „vaimu olemasolu on kindlasti üks andmetest mis tahes maailmapildi konstrueerimisel.“ Ta ei usu, et vaimu väljailmumine on samasugune looduslik juhus nagu näiteks imetajate leidumine. Kes pole materialismi usku, see näeb, et ikka pole veel tõestatud, nagu oleks vaba tahe vaid illusioon ja et vaim pole midagi muud kui materia omadus. Aga ka vastupidine pole tõestatud.

Oma arusaam neis küsimustes oli realistliku pragmatismi rajajal Charles Sanders Peirce'il, kes töötas üsna edukalt välja vahendeid tollal veel kujunemisjärgus olevate teaduste tarbeks – nt sümboolne loogika, semiootika ja kosmoloogia. Ta tundis skolastikuid, uuris Immanuel Kanti töid ning pööras tähelepanu sellele, mida võiks nimetada universaalideks ehk ideedeks. Kant vastandas idee kui puhta mõistusemõiste kategooriale ehk arumõistele, millest on kasu n-ö igapäevases tunnetuses (Vt Kant, *Kritik der Reinen*

Vernunft, B377, A320.) Idee aga pole igapäevases mõttes kontrollitav, vaid on pigem teadmist korrastavas ja reguleerivas rollis, ta loob keskkonna, milles on võimalik mõelda.¹ Erinevalt Kantist pole Peirce'i idee subjektiivne, vaid on reaalne ning erinevalt Platonist näib olevat nii, et Peirce idee ei ole täiuslik (vt *Peirce'i kogutud teosed*, lüh. CP 1.214, 1.217, 1.8).

Peirce'i reaalne idee mõjutab meid (nt tekitades mõistusemõisteid Kanti mõttes) ja selle kohta võiks ju rohkem teada. Aga kuidas? Probleemide ring, kuhu realism välja jõuab, ei kohusta realisti olema vankumatu materialist. Kas siis valida on üksnes materialismi ja teismi mingi vormi või mistahes religioossusesse kalduva vaatepunkti vahel? Võib-olla peab tõepoolest valima, aga vaja võib minna ka midagi kolmandat, nt selliseid dualismi või idealismi vorme, mis eristuvad teoloogiast ja religioossusest või hoopis midagi neljandat-viendat. Samas võib juhtuda, et mõningad arusaamad, meetodid ja mõttekäigud, mida kasutab nt teoloogia, on rakendatavad ka eelmainit kolmanda vaatepunkti korral. Peirce'i kosmoloogiat peetakse sageli teoloogiliseks (ja see on tõepoolest skolastikast mõjutatud), ent vist saab oma religioonihirmu või -iha teadvustades ja sellest distantseerudes Peirce'i kosmoloogiat hoomata ka ateoloogiliselt.

Kas on võimalik teadus, mis sisaldab Peirce'i tüüpi ideede teadmise teaduslikku kasutamist? Sedalaadi küsimuste püstitamise ees ei tohi tagasi kohkuda ja siingi on abi Peirce'i kogemusest: ta esitas seisukohti, mis tundusid tollal üsna veidrad, kuid mõnedki neist on tänaseks kinnitust leidnud. Nii näiteks on mõjukas füüsikateoreetik Lee Smolin tunnustanud Peirce'ee kosmoloogia põhipostulaate, ennustusi ja probleemipüstitusi (*Time Reborn*, New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2013, 125-129). Näib, et kõnealuste ideede uurimiseks võib teadusel olla kasulik õppida teoloogidelt. Siin on kasu Peirce'i töödest alguse saanud füsiosemiootikast. Universum võibki koosneda üksnes märkidest (CP 5.448 Fn.) ja füsiosemiootikud kinnitavad, et tõlgendaja võib olla vaid potentsiaalne (vt John Deely, *Semiootika alused*, Tartu: TÜ kirjastus, 2009, 35-37 jm) tähenduse andmine võib olla ka absoluutse potentsiaalse tõlgendaja roll ning selleks võib olla ka Absoluut, keda võib olla polegi olemas.

Võib-olla on universum tõepoolest teatavas mõttes olemas vaid rääkija ja kuulaja vahel (CP 3.621). Märgisuhtega võib asendada mõndagi, mida on kombeks seletada põhjuslikult. Põhjus võib olla või mitte olla, ent füüsika ei pea olema seotud põhjuslikkuse ideoloogiaga, mille tõttu kiputakse nägema põhjusi ka seal, kus neid ei pruugi olla. Märgisuhe võib teaduse välja aidata seal, kus põhjuslikkus hätta jääb, näiteks siis, kui puudub lõplikul viisil kirjeldatav algtingimuste süsteem.

Kui on olemas kogemus, mis viitab Peirce'i ideedega seotud fenomenidele, siis ei pea seda lihtalt religioonihirmu tõttu tagasi lükkama, vaid võib hoopis mõelda, mil viisil saaks teaduslikult aktsepteeritaval viisil tõestada selliste fenomenide olemasolu, sest kaalul on küsimus, kas inimene on oma olemuselt lõpmatuslik ning tulevane teadus peaks suutma seda kinnitada ning uurida; või on inimene läbinisti materiaalne (koos mentaalsete epifenomenidega) programmeeritav masin läbinisti materiaalses maailmas. Kui õiguse on esimesel poolel, siis võib olla nii, et eetika on reaalsem kui materia (nagu nt Emmanuel Levinas näib arvavat, vt ta *Teisiti kui olla ehk teispool olemust*, Tallinn: TLÜ kirjastus, 2012) ja inimene on vaimselt midagi enam, kui keha omadus. Ja sel juhul on teadusel teoloogidelt õppida ka siis, kui jumalat polegi. Kui õiguse on teisel poolel, siis on vaid aja küsimus, millal masinad meid igas mõttes ületavad ja inimene kaotab oma tähtsuse vaimse olendina. Teadlane peaks vist ootama alati halvemat, ent teoloog võib loota ka paremat.

Ma ei hakkaks kellegi poolt hääletama ega tõde kuulutama. Kuid tõde otsides peaks oma hirme ära tundma ja arvesse võtma. Mulle näib, et religioonihirmust vaevatud vaimuvaesus pole ainult teaduse või filosoofia või teoloogia probleem. Mitmevärvilisena alanud dialoogid muutuvad religioonist hirmunud inimeste mõjul sageli must-valgeteks ning sellega lastakse aadrit meie kõhnukese kultuuri tuiksoonest.

¹ Eesti keeles võib ideede kohta pikemalt lugeda Kanti raamatust (*Prolegomena igale tulevasele metafüüsikale, mis on võimeline esinema teadusena*, Tallinn: Eesti Raamat, 1982, 98-126).